hirdetés

LXVI. évfolyam, 38. szám, 2022. szeptember 23.
ÉLET ÉS IRODALOM

Ludassy Mária

Condorcet a tekintély ellen

PUBLICISZTIKA - LXVI. évfolyam, 38. szám, 2022. szeptember 23.

„Egy kézműves hozzáértőnek bizonyult az emberi jogok ismeretében, miközben egy olyan könyvgyártó, aki republikánus volt 1788-ban, 1793-ban a királyok ügyét védte ostobán. A földműves a filozófia fényét terjesztette a földeken, miközben az akadémikus Condorcet, a literátorok szerint nagy geométer, a mértantudósok szerint pedig nagy irodalmár, azóta gyáva összeesküvőnek bizonyult, szünet nélkül azon fáradozott, hogy álnok zagyvaságaival elhomályosítsa a filozófiát” – hangzott Robespierre kegyetlen nekrológja híres floréal 18-i beszédében (*A vallási és erkölcsi eszményekről és a nemzeti ünnepekről*, 1794. május 7.).

Számunkra itt nem politikai szembenállásuk a fontos – a király kivégzésének ellenzése, az alkotmány szabadságjogokat biztosító, illetve azokat felfüggesztő felfogása, a kritikai gondolkodásra tanító közoktatás versus a tekintélyelvű nemzeti nevelés koncepciója –, hanem az a populista tudományellenesség, mely áthatja a Megvesztegethetetlen szavait, és valóban az akadémiák és az egyetemek lerombolásához vezetett, amit mellesleg mestere Párizsban sohasem tanácsolt, csak azt, hogy ahol még nincsenek ilyen, a nép szellemével ellentétes intézmények – Korzikában és Lengyelországban –, ott meg kell akadályozni, hogy megalakuljanak.

Mellesleg Condorcet tényleg rászolgált Robespierre gyilkos kritikájára. *Az emberi szellem* fejlődéséről beszélt, mely szellemi fejlődést Rousseau-nak a művészetekről és a tudományokról szóló értekezése óta illik az erkölcsi hanyatlás kiváltó okának tekinteni, az emberi jogok egyetemességéről szónokolt, ami természetesen 1791 óta minden francia alkotmány preambulumában szerepel, ám Robespierre a kozmopolitizmus elleni támadása és Saint- Just idegenellenes törvényei után inkább a hazaárulás szinonimája lett. Tudományos eszménye, a matematikai módszer univerzális nyelvezete meg egyenesen „arisztokrata összeesküvés, mely megfosztja a kézművesek manuális demokráciáját” az önbizalomtól, ahogy ezt a másik nagy forradalmár, Marat mondta Lavoisier oxigénelmélete kapcsán – a flogiszton feltétlen híveként. Condorcet történelemfilozófiája nem a felvilágosodás haladáshitének egyik variációja (bár az utóbbi időben mindkét kifejezés szitokszóvá magasztosult), hanem a tudományfejlődést explicite a hatalomkoncentráció legfőbb ellenszerének tekintő felfogás. Ez viszont egy másik szempontból nem PC koncepciót képvisel: az európai fejlődés kitüntetett szerepéről szól, természetesen nem faji alapon, hanem az individuális szabadságnak és kritikai racionalitásnak a görögöknél kialakult kedvező konstellációja, ami az egész emberiség jövőbeli fejlődését is meghatározza.

Az emberi szellem fejlődésének történetét *A gondolat* 1986-os kiadásából idézem, Pődör László fordításában, az oldalszámok erre utalnak.

Első korszak. Törzsekbe tömörült emberek. Már megjelennek az első technikai tudást rögzítő ismeretek, nem kell minden nemzedéknek újra felfedeznie mindazt, amit az elődeik megtudtak a természeti környezetről. Ám ezzel a tudásanyaggal megjelenik az a végzetes világtörténelmi fordulat, ami a tudás kiváltságként való kisajátításával hatalmi monopóliumra tör: „Arra gondolok, hogy az emberiség két részre szakadt: a tanításra és a hívésre rendeltekre, vagyis egy olyan csoportra, amelynek tagjai gőgösen rejtegetik azt, amiről azt állítják, csak ők tudják, s a többiekre, akik tisztelettudóan elfogadják, amit méltóztatnak kinyilatkoztatni számukra…” (73.).

A második korszak. A pásztornépek. Itt a leírásban a szigorú analitikus elemzés elemeibe mintha a korabeli operák pásztoridilljeinek képei keverednének. Dalos-táncos mulatságok a megnövekvő szabadidőben (a szabadidő növekedését Saint-Just a bűn forrásának tekintette, ezért akart betiltani minden olyan találmányt, mely megkönnyítené a sans-culotte-ok munkáját), a vendéglátás kultusza (szemben a törzsi társadalmak természetes idegenellenességével), ami a különböző szokások kölcsönös megismerésének alapja, azaz a nemzetközi jog első eszméinek eredete. Mint minden új ismeret, Rousseau tézisével ellentétben, az erkölcsök nemesbedésének és nem romlásának forrása: „Ki fog derülni, hogy a civilizált népek romlottságát nem az ismeretek gyarapodása, hanem ellenkezőleg, hanyatlásuk okozta, és hogy a tudományok sohasem rontották meg az embereket, hanem ellenkezőleg, szelídebbé tették az erkölcseiket, még akkor is, ha megjavítani nem voltak képesek” (81.).

A harmadik korszak. A földművelő népek haladása már egyértelműen a tudás felhalmozódásának kora. „Megtelepedett és békés társadalmakban a csillagászat, az orvostudomány, az anatómia legelemibb fogalmai, az ásványok és a növények ismerete, a természeti jelenségek, a meteorológia megfigyelésének bázisán egyre tökéletesedtek a természettudományok” (91.), ám ezeket a papi kaszt kisajátította, saját hatalmi ambíciói eszközévé tette, a népnek csak a reflektálatlan alkalmazás ismereteit engedélyezve. Ez Condorcet szerint az ázsiai társadalmak történelmi stagnációjának a forrása. Az egyiptomi tudós papok ismeretei minden bizonnyal meghaladták a korabeli görögség tudományát – ahogy az arabok matematikai, a középkori Kína technikai tudása is a korabeli keresztény társadalmak tudását –, de ezt szent titokként és nem nyilvánosan vitatható elméletként kezelték, ez a fordulat csak a görögöknél következett be. Condorcet Robespierre elleni vádja súlyosabb annál, hogy egyszerűen diktátornak, zsarnoknak nevezi. Úgy véli, hogy „az egyiptomi papkirályok uralmát akarja visszahozni”, azaz az európai fejlődés útjáról letérve az ázsiai despotizmus világába vinné vissza Franciaországot.

inmedio
AZ ÚJSÁG HÁZHOZ JÖN
✓ Ingyenes kiszállítás 2-3 nap alatt*
✓ Utánvételes és online bankkártyás fizetés
SAJTOFORRAS.HU
hirdetés

BYART.
Szikszai Károly
Korán sötétedik / It gets dark early
című kiállításának megnyitója
2022. 9. 20., 18.00 óra
Megtekinthető október 7-ig
Helyszín / Place: H 1092 Budapest, Ráday utca 47.
hirdetés

Élet és Irodalom
64 644 követő
Oldal követése
Megosztás
hirdetés
Cookie beállítás

Negyedik korszak. Az emberi szellem fejlődése Görögországban. A görög csoda magyarázata Condorcet-nél tudománymetodológiai, a tudományos viták nyilvánossága, a mindenkire kötelező argumentációs és bizonyítási kényszer a görög demokráciának alapja, kiindulópontja és nem puszta következménye: „Így tehát a tudomány ebben az országban nem válhatott egy külön kaszt tevékenységévé… Mindenkinek módja nyílt az igazság kutatására, megtalálására, hogy aztán közölje, mégpedig maradéktalanul, mindenkivel. Inkább ez a kedvező körülmény, mint a politikai szabadság teremtette meg az emberi szellem függetlenségét, a gyors és sokoldalú haladás biztos zálogát” (100.). A tudományokra többé-kevésbé támaszkodó (többé a természetfilozófiák, kevésbé a társadalomtudományok esetében, N.B. ez utóbbi terminus Condorcet találmánya) filozófiai iskolák terén is a sokféleség, magyarul pluralizmus a lényeg. A természetfilozófiák esetében a metafizikai spekulációk túlzott térnyerését kifogásolja (a preszókratikusoknál), míg a társadalomtudományoknál az empirizmus eluralkodását, azaz a társadalmi tapasztalat egyszerű leírását, klasszifikációját, a normatív elem hiányát (Arisztotelész). De minden esetben a filozófia függetlenségének záloga a politikai hatalomtól való távolságtartás megőrzése: „Végül mindezek a filozófiai iskolák, melyeket a görögök nagyon bölcsen sohasem vontak be az állami intézmények körébe, tökéletesen függetlenek maradtak, s mivel tetszése szerint bárki nyithatott új filozófiai iskolát, nem kellett tartani az észnek a tekintély előtti olyasfajta behódolásától, amely a legtöbb népnél leküzdhetetlen akadályt jelent az emberi szellem haladásának útjában” (106.).

Persze nem hagyhatja figyelmen kívül az európai történelem első és máig leghíresebb, filozófia elleni koncepciós eljárását, Szókratész perét. „Szókratész halála az emberi szellem történetének fontos eseménye, az első vérbűn, amelyet a tekintélynek a filozófia elleni háborúja szült, mely háború máig is tart, miként a filozófiának az emberiség elnyomói ellen vívott harca is…” (103.). Érdekes azonban, hogy Condorcet magyarázatként nem Szókratész nonkonformista morálfilozófiájának valamely tartalmi elemét tekinti, hanem a tekintélyellenesség univerzálisan érvényes módszerét: „célja nem új rendszert elfogadtatni az emberekkel és gondolkodásmódjukat a magáénak alárendelni, hanem megtanítani őket az eszük használatára, márpedig minden bűnök között ez az, amelyet a felszentelt tekintély a legkevésbé tud megbocsátani” (104.).

Condorcet filozófiailag legfontosabb Robespierre-rel való vitájában, a közoktatás versus nemzeti nevelés témájában, ezt a hatalmi szempontból megbocsáthatatlan bűnt követte el: nem konkrét tanítások elsajátítását, hanem az autonóm észhasználat megtanítását tekintette a közoktatás céljának, míg Robespierre „a törvényeknek való vallásos engedelmesség” etikáját a nemzeti nevelésének.

Az ötödik korszak. A tudományok szakosodásától hanyatlásukig. A hellénizmus korának bemutatása Arkhimédész matematikai munkásságának – és technikai találmányainak – igen részletes bemutatásával-elemzésével kezdődik, ami egy matematikatörténeti szakkönyvnek is fontos fejezete lehetne. Persze a politico-ideológiai magyarázat sem marad el: „A matematika és a fizika alkotott együtt egy nagy tudományterületet. Mivel számoláson és megfigyelésen alapultak, s mivel az, amit tanítottak, független a különböző filozófiai iskolákat megosztó véleményektől, leváltak a filozófiáról. Így lett a matematika és a fizika a tudósok foglalatosságává, ezzel bölcsen távol tartották magukat az iskolák vitáitól, melyekben olyan tekintélyharcot vívtak egymással a filozófusok, ami jobban szolgálta pillanatnyi érdeküket, mint a filozófia haladását” (115.). Sőt az egyes filozófusok felajánlkoztak a hatalom szolgálatának is – Arisztotelésztől Senecáig –, ami tragikus véget érhet, mint ez utóbbi esetben. A hatalom kiszolgálása előbb morális megsemmisüléshez vezet, majd, mivel a hatalom kielégíthetetlen a szolgalelkűség megkövetelésében, fizikai véghez. Mellesleg első politikai kudarcának tanulságaként, Turgot lelkesen támogatott reformkurzusának bukása után, maga is a procul negotiis munkálkodó matematikusok példáját követte: „Szép álmunk volt, de rövid – írta Voltaire-nek. – Én visszamegyek a matematikához.” Ám a közügyekből való kivonulás nem olyan egyszerű. Róma Arkhimédész gyilkosaként lép színre. Saint-Just szerint „a világ üres a rómaiak óta”, a filozófus azt írja le, hogy milyen volt a világ, amikor rómaiakkal volt tele.

Filozófiai fejlődés szinte semmi a görögökhöz képest, a szkeptikusok és az epikureisták, a sztoikusok és a platonikusok inkább csak rendszerezték görög mestereik eredményeit, ahogy ezt az eklektikusok ki is mondták. Az ideológiai háttérben Robespierre élet-halál harca folyt a Voltaire és az enciklopédisták örökösei – girondisták és dantonisták –, azaz „az egyetlen erényes filozófus, Jean-Jacques Rousseau ellenségei” ellen. Ennek a szellemi küzdelemnek az előjátékát a Jakobinus-klubban Condorcet is megélte és túlélte, ám a Konventben tartott floréáli beszéd epikureizmus és materializmus elleni támadását már nem élte meg. Az emberi szellem fejlődése kiegyensúlyozott képet fest a Robespierre által istenített sztoikus etikáról, s arról, akiket a Megvesztegethetetlen jezsuita tanítói alapján nemes egyszerűséggel „Epikurosz disznaiként” emleget. Nem a filozófiai viták, hanem a jogtudomány Róma igazi újítása a tudománytörténet terén. „A tudományokat és a filozófiát óhatatlanul elhanyagolják minden olyan országban, ahol minden tanulásra hajlamos polgár előtt nyitva áll egy tekintélyt biztosító, vagyont és rangot jelentő életpálya. Nos, Rómában ilyen volt a jogi pálya” (126.). Argumentációs technikai újdonságokat hozott, de ami Condorcet szemében megbocsáthatatlan hiányossága a római jognak: kizárólag konvencionalista, a pozitív jogra korlátozódó technikai tudás, az általános emberjogi előfeltevéseket elhanyagolja. Ez utóbbit a kereszténység pótolja, aminek Condorcet minden univerzalista etikája ellenére sem nagy híve. Ez mondhatni a felvilágosodás filozófiájának – Gadamerrel szólva – egyetemes előítélete. Jelen témánk szempontjából talán nem érdektelen, hogy Condorcet ezt is elsősorban tudományfilozófiai okokkal igazolja: „A kereszténység egyik legfőbb jellemzője a humán tudományok megvetése volt. Félt a filozófia vizsgálódó, kételkedő szellemétől, az emberi észbe vetett bizalmától… A természettudományos megismerés pedig egyenesen gyűlöletes volt számára, mivel veszélyezteti a csodák elfogadását” (133.). De ennek ellenszere csak a könyvnyomtatás feltalálása, a középkorban kizárólag a kontingens módon megmaradt kéziratokban élt tovább az a tudás, amit már a régi görögök megszereztek

VI. korszak. A tudományok hanyatlása. A barbárokra váró Rómáról, láthattuk, igen negatív Condorcet véleménye. A szépirodalmi műveken kívül (és ezek sohasem szerepeltek a filozófus fontossági sorrendjének az élén) csupán az argumentációs technikákra redukált deskriptív jogelmélet maradt meg, a normatív teóriának tekintett politikai filozófiából semmi eredeti. „A rómaiak egyetlen politikai művet sem hagytak ránk. Cicero törvényekről szóló műve minden bizonnyal csupán görög művekből összeállított kompiláció. A társadalomtudomány meggyökeresedésére és tökéletesedésére nem éppen az utolsókat rúgó szabadság görcsös rángásai jelentették a megfelelő környezetet. A cézárok uralma idején a társadalomtudományokkal való foglalkozást nem tekintették volna egyébnek, mint a hatalom elleni összeesküvésnek” (128.). A keresztes háborúk idején a görög-római klasszikus kultúráról már rég megfeledkező lovagokat inkább Kelet kifosztása érdekelte (ők már az alexandriai könyvtár felgyújtásával sem bíbelődtek, igaz, ebben többen megelőzték őket), Kelet új urai, az arabok meg algebrai felfedezésekkel tűntek ki (és előzték meg a tudományokban barbár kereszteseket), amíg a kezdetben toleráns új vallásuk, Mohamed próféta hite hozzá nem sötétült a korabeli kereszténység szellemi színvonalához. A nyugati kereszténységben egyedül a feudális anarchia polgárháborúiban élt tovább – torz formában – a szabadság szelleme, meg azokban a királyi chartákban, melyek, ha kezdetlegesen is, de a polgárok jogairól szóltak – igaz, csak a kiváltságosok részére. Bizánc tovább tudta megőrizni a görög tudomány eredményeit, már csak a nyelvi kontinuitás következtében is. A kereszténységet illetően Condorcet kiemeli „az általános testvériség elvét, mely erkölcsük alapján elítélte a rabszolgaságot” (139.), persze hamarosan hozzáteszi, a „szabad” jobbágyok számára alávetett helyzetükbe való beletörődést prédikálván elérte, hogy állapotukat természetesnek tekintsék, míg az ókori rabszolgák csak szerencsétlen személyes véletlennek vélték sorsukat. A középkorban a tudományok haladása az arisztotelészi szillogizmuselmélet tökéletesítésére korlátozódott, ami a skolasztika hitvitái argumentációs technikájának figyelemre méltó fejlődését eredményezte.

A hetedik korszak. A tudományoknak a nyugaton való feltámadása. A skolasztika logikai teljesítményének elismerése mellett a középkorban lényegében az eretnekégető máglyák fénye a legfőbb világító elem. „Ám mindennek ellenére sem voltak képesek megakadályozni, hogy a szabad vizsgálat és a lelkiismereti szabadság szelleme titokban tovább ne haladjon” (152.). Az eretnekek megégetésével együtt többnyire eszméik is elenyésztek – ezért fontos világtörténelmi fordulat a könyvnyomtatás feltalálása, mert Luther röpirataínak minden példányát már nem lehetett megsemmisíteni –, ám a szellem szabadsága, legalábbis a testi örömök kötelező keresztényi megvetésével szemben, kerülő utakon, de utat tört magának. A legtöbb francia liberális gondolkodóval – Diderot-tól Constantig – ellentétben Condorcet nem volt libertinus, fiatal és művelt feleségén kívül nem tudunk más szerelmi kapcsolatáról. Azonban a középkori testi-lelki elnyomás ellenében dicsérőleg idézi a szexuális élet irodalmi felszabadításának mesterművét, Boccacciót, akinek „Dekameronja tele van gúnyos megjegyzésekkel, csak úgy árad belőle a gondolatszabadság és az előítéletek megvetése, az a hajlandóság, hogy kajánul, rejtett módon, csúfot űzzön a babonákból” (153.).

Minden hatalmi harcuk ellenére a pápák és a világi uralkodó közös érdeke volt a világkereskedelem, és ez szükségképpen más kultúrák és vallások, idegen nyelvek és szokások megismeréséhez vezetett. Bár az utazók beszámolói talán több mesés elemet tartalmaztak a kelleténél, azt kétségtelenné tették, hogy van másik, és noha lehet, hogy a katolikus egyház az egyedüli üdvözítő, akkor az emberiség többsége kárhozatra ítéltetett. A másság megismerése, a népek közötti kapcsolat kialakulása – ahogy később Constant fogalmazott: a győztes háborúnál is hasznosabb kereskedelmi kapcsolatok révén – egészséges relativizmushoz vezethet, ami Condorcet reményei szerint a tolerancia előszobája.

A nyolcadik korszak. A könyvnyomtatás feltalálásától addig a századig, amelyben a tudományok és a filozófia lerázták magukról a tekintély igáját. A gondolat és a szólás szabadsága az egyik legrégebbi témája minden, a szellem fejlődésével foglalkozó műnek, ezen belül a könyvnyomtatás feltalálása óta a sajtószabadság kérdése mindig kiemelkedő fontosságú a szabadelvű szellemek számára Miltontól Millig, Locke-tól Laskiig. Ám egyedül Condorcet az, aki világtörténelmi fordulópontként kezeli a könyvnyomtatás feltalálását, mint mások a kereszténység kialakulását vagy Amerika felfedezését. Azért korszakalkotó e találmány, mert megakadályozza, hogy az emberi szellem eddig elért eredményeit el lehessen pusztítani – az *Enciklopédia* előszava szerint is azért fontos e mű megalkotása, hogy kozák (!) betörés esetén is fennmaradjon legalább egy példányban mindaz, amit az európai tudományos fejlődése 2500 év alatt elért –, és a tévedések cáfolatát is megkönnyíti, hogy mindenki (jó, majdnem mindenki) az anyanyelvén el tudja olvasni a tudományos igazságok tényeit és azok bizonyítékait. „Minden új téveszme ellen már születése pillanatában harcolni lehet, sőt mivel már elterjedése előtt megtámadják, a téves nézeteknek nincs idejük arra, hogy meggyökerezhessenek az emberi fejekben” (163.). Condorcet utópizmusa nem abban mutatkozik meg, hogy a technikai találmányok végtelen tökéletesedésében hitt – elképzelése jó részét, a matematikai logika univerzális nyelvként való használatától a számítógépek szerepéig inkább előre látónak nevezhetjük –, hanem annak a priori kizárásában, hogy az emberiség képes lesz rossz célokra használni a jeles felfedezéseket. A fake news, az áltudományos hírek hihetetlen sikere meg sem jelenik a felvilágosodás filozófusának horizontján, azt a tényt, hogy a könyv a kereskedelem tárgya lett, inkább a szellemi demokratizálódás és tudomány-népszerűsítés fontos forrásának tekinti. Nem kell minden tudósnak megismételnie elődei kísérleteit, elég, ha kikeresi azt a könyvet, melyekben ezeket már leírták. „Az alapvető kézikönyvek, a szótárak, az olyan művek, amelyekben teljes részletességgel egy sereg tény, megfigyelés és tapasztalat van összefoglalva, nyilvánosan megvitatva, minden bizonyíték ki van fejtve, minden, ami kétséges, meg van cáfolva, azok az értékes sorozatok, amelyek mindazt tartalmazzák, amit a tudósok megfigyeltek, leírtak vagy gondoltak valamely tudományágról” (164.), csak a *tudományos* ismeretterjesztés bázisai lehetnek. Ahogy a szabad szellemű nevelése is: „Végül nem szabadította-e fel a könyvnyomtatás a közoktatást mindenfajta politikai és vallási béklyótól?” Hisz hiába írja elő a hatalom, hogy melyek a kötelező könyvek és katekizmusok, mindig találni másikat, amit a találékony emberi elme felfedez, és önnön emancipációja fontos fegyvereként elnyomói ellen fordítja.

A könyvnyomtatás feltalálása lehetetlenné tette, hogy Luther a pápaságot leleplező írásait mind megsemmisítsék, és a középkori eretnekek sorsára jutva tanítása elégetésével meg nem történtté tegyék az ő protestálását, Amerika felfedezése pedig azt, hogy tagadni lehessen a kereszténységet nem ismerő kultúrák létét. Ám a keresztény Európa reakciója a legszörnyűségesebb az Újvilág kihívására. Jobb esetben kirablással köszöntötte az ott élő népeket, rosszabb esetben térítés ürügyén népirtással. Condorcet mindenesetre megússzá a mai cancel culture ítéleteit. Kevés nála kritikusabb kommentelője van a rabló-gyarmatosításnak, sőt a Feketék Baráti Társasága elnökeként a modern rabszolgatartásnak is. „Az újonnan felfedezett tájakon lakó szerencsétleneket nem vették emberszámba, mert nem voltak keresztények. Ez a megalázó előítélet elhallgattatott bennünk minden lelkiismeret-furdalást, és korlátlan szabadságot biztosított a kapzsi és barbár emberek olthatatlan arany- és vérszomjának, akiket Európa öklendezett ki magából” (167.). Holott Európa küldetése, hogy az egyetemes erkölcs és az emberi jogok eszméire tanítsa meg a világ minden népét, amihez az kell, hogy lemondjon a kereskedelmi monopóliumról és arról a kárhozatos tanításról, mely „a vallás politikai hasznát hirdeti”, de ez Condorcet szerint is csak az eljövendő fejlődés tizedik korszakára várható.

Míg a vallásokat illetően a tolerancia volt a maximum, amit a reformáció elérhetett – többféle vallás elismerése a hitviták jóvoltából a pluralizmus előfutára –, a másik fontos fejlődés, a tudományok matematikai módszerének felfedezése és kiterjesztése annak lehetőségét nyitotta meg, hogy a latin után a nemzeti nyelveken megírt tudományos művek újra univerzalizálódjanak egy matematika-logikai, nemzetek feletti nyelv és szimbólumrendszer segítségével. „A tudományok haladása felgyorsult. Az algebra nyelve általánosan elterjedt, leegyszerűsödik, tökéletesedik, vagy inkább azt mondhatnók, ebben a korban alakul ki teljesen. Lerakták az egyenletek általános elméletének első alapjait, a harmad- és negyedfokú egyenletek megoldását megtalálták” (178.). A régi előítéletek lerombolásában Bacon idolum- és indukcióelmélete volt úttörő, de neki nem volt természettudományos reputációja. A mechanikai tudományok matematizálása terén Galilei munkássága meghaladhatatlan, de filozófusként feladta az inkvizícióval szemben – természettudósként remélhette, hogy csak lesz egyszer egyházi ember, aki hajlandó belenézni a távcsövébe, a Jupiter holdjai akkor is ott lesznek. Aki a módszeres kételyt és a matematikai invenciókat egyesítette, az Descartes, akinek munkássága a kilencedik korszak kezdetét jelenti.

A kilencedik korszak Descartes-tól a Francia Köztársaság megalakulásáig. Ez a kihívó karteziánus korszakkezdés nem a francia elfogultság terméke – ahogy az angol eszmetörténészek többsége véli, akik Locke hatását a francia felvilágosodás filozófiájára tekintik meghatározónak, ahogy maga Voltaire is –, hanem, ahogy Habermas a *Theorie und Praxis*ban írja, az amerikai és a francia forradalom empirista alapú mérsékelt mivoltának, illetve a priori kiindulópontú radikalizmusának magyarázata. Bár a *Life, Liberty and Estate* szabadelvű szentháromságának tana, a szabadnak és egyenlőnek, mert racionálisnak született ember elidegeníthetetlen természetes jogainak tézise Locke a polgári kormányzatról szóló értekezésében fogalmazódott meg, ehhez szükséges előfeltétel volt Descartes minden belénk nevelt előítélettől, sőt eddig elért tudásanyagtól való megszabadulás szükségszerűségét hirdető módszeres kételye. A doute méthodiqe pedig nem lehetséges az eddigi tapasztalatokból kiinduló empirizmus, csak a kizárólag racionális bizonyosságot elfogadó *cogito* alapján. Azaz a természetes jogainkat a természeti állapotból levezető Locke, még ha a társadalmi szerződésében ezek megőrzését célozta is, nem vezethet az emberi jogok olyan kategorikus, minden feltétel nélküli követeléséhez – mondhatni kinyilatkoztatásához –, mint Condorcet ideálja, a szabadságjogok more mathematico bizonyítása, ami univerzális elfogadásuk, azaz az egész emberiség számára egyetemesen kinyilvánított és kötelező voltukat igazolható eljárás.

Más probléma is van Locke liberális polgári kormányzat koncepciójával, a francia liberális gondolkodók, Condorcet, Constant és Tocqueville nem is voltak kontraktualisták. Rousseau példája jól mutatta, hogy a szerződés akármilyen demokratikus, lehet illiberális. Locke-nál egyenlő súllyal szerepelnek az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való természetes jogaink, és az, hogy a szerződés szerint a többség dönt minden, a társadalom egészére vonatkozó törvény meghozataláról. „Minden ember ténylegesen eleve elkötelezheti magát a többség akarata mellett, mely ilyenformán az összes ember akarata lesz, ám csak magát kötelezheti el, sőt még ez az elkötelezettség is csak addig állhat fenn, amennyiben a többség, miután egyszer elismerte az egyén jogait, később sem sérti meg ezeket” (192.). Locke-nál valamiféle istenítélet döntheti el, mint a kérdésben Istenhez fohászkodó Jephta esetében, hogy mikor jogos a lázadás a legitim többségi törvény ellenében, ám Condorcet ennél biztosabb, matematikai bizonyosságú argumentációt kíván, s ennek megalapozásához hosszadalmas tudománytörténeti kitérő – pontosabban, ha úgy fogalmazunk, a tudományos fejlődés fővonalához való visszatérés – következik a kilencedik korszak kifejtésében.

Condorcet-nál axióma, bizonyításra nem szoruló premissza, hogy az individuális szabadság *nem* feláldozható sem a virtuális, sem a valóságos közérdek kedvéért – ezért nem meglepő módon a konklúzió is csak a személyes szabadságjogok felfüggesztésének tilalma lehet, azaz a Robespierre-rel való vitája az 1793-as alkotmánytervezetről összeegyeztethetetlen kiindulópontjuk miatt soha nem vezethet (ahogy a mai napig sem) kompromisszumhoz, éppen kikezdhetetlen logikai konzisztenciájuk következtében. „Az embernek tehát joga van szabadon kibontakoztatni képességeit, rendelkezni vagyonával, kielégíteni szükségleteit. A társadalom általános érdeke sohasem parancsolhatja, hogy akadályozzuk az egyéni szabadság gyakorlását, ellenkezőleg, mindig tiltja ennek megsértését, a társadalmi rend csakis az egyén természetes jogainak biztosítását jelentheti, ez a politika az egyedül hasznos a közérdek szempontjából is, a társadalmi hatalom egyetlen kötelessége és ugyanakkor egyetlen joga, amit törvényesen gyakorolhat az egyének felett” (195.). Robespierre riposztja a kollektív köztársasági jogok primátusának kétezer éves közhelye: *Salus rei publicae suprema res esto!* – ennek érvénytelenségét a moderneknek az individuális szabadság szentségét hirdető ideálja alapján Benjamin Constant csak negyed évszázaddal később merte kimondani (akkor sem egy parlamenti, hanem akadémiai vitában). Ám egy ponton Condorcet-nál is felrémlik annak veszélye, hogy a tudományok – a természettudományok után a társadalomtudományok – mindent megoldó matematizálása nem mindig megfelelő védelem a filozófus fő félelme, „az egyiptomi papkirályok uralmának visszatérte”, azaz az ázsiai despotizmus kísértése ellenében. S pont elvbarátai, a közgazdaságtan matematikai módszerét sikeresen alkalmazó fiziokraták esetében, akik a despotákat akarták felvilágosítani arról, hogy politikai egyeduralmukat nem veszélyezteti, sőt segíti az, ha racionális gazdaságpolitikát folytatnak. Azonban a laissez faire számítása nem vált be. Akiknek sorsát javítani hivatott egy szisztematikusabb adórendszer és szabadabb kereskedelem, azokat tette tönkre: a kevésbé versenyképes kistermelőket, és a szabadverseny szülte infláció éhínségre ítélte a városlakó szegényeket.

Mindazonáltal a felvilágosodás filozófiájának egészére nem jellemző a despoták felvilágosításának kerülő útján történő tudományos népboldogítás eszménye: Condorcet ideálja nemcsak a felvilágosult despotizmus voltaire-i vágyálmának elvetését jelenti, hanem azon Robespierre-féle felfogását is, mely megszabni kívánja a népnek a köztársasági erény és a hazafias kötelességek egyetlen igaz útját. Minden népet, egy nemzeten belül annak minden osztályát meg kell tanítani arra, hogy elidegeníthetetlen emberi jogai vannak, és ezeket elsősorban a mindenkori fennálló hatalom ellenében lehet és kell érvényesíteni. „A viták eljutottak a világ legzsarnokibb uralom alatt senyvedő népeiig a Néva partjaitól a Guadalquivir vidékéig, az országokon belül a legeldugottabb falvakba is, és az ott lakó emberek csodálkozva hallották, hogy jogaik vannak, miután megismerték őket, azt is megtudták, hogy más népek vissza merték szerezni vagy meg merték védelmezni ezeket a jogokat” (210.). Most egy pillanatra tekintsünk el attól a kötelező aufklérista antropológiai optimizmustól, hogy a különféle népek számára meglátni és megszeretni egy pillanat műve az emberi emancipációt ígérő európai fejlődés emberjogi vívmányait, de gondolkozzunk el a *vissza*szerezni formuláján. Ezek az elidegeníthetetlen természetes jogok tehát már a kezdetek óta megvoltak, csak a történelem folyamán elidegenítették azokat (ahogy azt Tom Paine, az amerikai demokrácia egyik főideológusa gondolta), de akkor mire szolgál ez a szellemi fejlődés, elég lett volna, ha a XVII. században Locke leül egy almafa alá, és megvárja, amíg a fejére esik a szabadnak és egyenlőnek született ember eszméje, azaz felfedezése a modern szabadságfogalomnak. Ám nem véletlen Condorcet karteziánus preferenciája. Az emberi szellem pozitív-konstruktív közreműködése nélkül szabadságjogaink megrohadnak a történelem almafáján, ha nincs olyan fej, mely készen áll arra, hogy a természetes jogok tényét világtörténelmi végállomássá alakítsa. „Attól a pillanattól kezdve, amikor Descartes lángelméje megadta az embereknek azt az általános impulzust, amely az emberi nem sorsában végbemenő forradalom ősoka, a teljes és tökéletes szabadság ama boldog korszakáig, amelyben az ember az ő természetes függetlenségét csak azután tudta visszahódítani, miután előbb végigjárta a rabszolgaság és a politikai alávetettség boldogtalan századait, a matematikai és fizikai tudomány haladásának képe roppant horizontot tár elénk…” (212.).

Az emberi jogok világméretű elterjedésének csak egyik, kontingens oka, hogy a két legműveltebb nemzet, az angol és a francia nyelvén megfogalmazott alkotmányok alapjaként szerepel, a másik, immár matematikai szükségszerűséggel kecsegtető biztosíték az, hogy fokozatosan alakul és terjed az az univerzális nyelv, az algebrai szimbólumok használatán alapuló, nemzetek fölötti kommunikáció eszköze, ami megszabadítja a szabadságjogokat egy-két kiváltságos nemzet vívmányának tekintő előítéletektől. „Miközben bemutatjuk az algebra nyelvének, az egyetlen létező valóban egzakt, valóban analitikus nyelvnek a kialakulását, az algebra technikai eljárásmódjainak a természetét, és összehasonlítjuk ezeket az emberi értelem természetes műveleteivel, be fogjuk bizonyítani, hogy jóllehet ez a módszer csupán a mennyiségek tudományának speciális eszköze, mégis megtalálhatók benne egy minden fogalomkapcsolatra alkalmazható egyetemes eszköz alapelvei” (214.). Azaz az eleddig csak kvalitatív-leíró természettudományoktól (kémia, biológia) kezdve a társadalomtudományokon keresztül (via valószínűségszámítás) egészen az emberi jogok normatív elméletéig.

A fizikai tudományok terén komoly szakmai összefoglalót olvashatunk a XVII. századi tudományos felfedezésekről Keplertől Kopernikuszig, Galileitől Newtonig, kiemelve a vallási tekintély ellen vívott küzdelmük tragikus, de túlélhető fordulatait, valamint azt, amit Condorcet a legmaradandóbbnak tart munkásságukban: a matematikai nyelv univerzális tudományos mediátorrá tételét. Lavoisier – aki nem élte túl Marat akadémiaellenes hadjáratát – munkásságában is a legfontosabbnak azt tartja, hogy a kémiát kvalitatív, leíró tudományból konkrét kísérletek és pontos számítások terrénumává tette. A valószínűségszámítás továbbfejlesztőjeként kiemeli ennek használatát az időjárás-jelentések előrejelzése terén: „Meteorológia néven új tudomány tanít bennünket, hogyan lehet megismerni, sőt néha előre megjósolni a légköri jelenségeket, s egy napon majd ma még ismeretlen törvények felfedezésével pontosabbá tehetjük számításainkat” (217.).

Még fontosabb fordulat a valószínűségszámítás alkalmazása a társadalomtudományok területén. Ez aztán tényleg szembement Robespierre intuicionista erényfelfogásával: közvélemény-kutatásokra, választási eredmények predikciójára kiterjeszteni a kalkulatív racionalizmus szféráját, mely a Megvesztegethetetlen szerint „egy gyors erkölcsi ösztön hatásköre, ami a gondolkodás nehézkes segítsége nélkül parancsolja nekünk, hogy tegyük a jót és kerüljük a rosszat” – ahogy ezt a floréali beszédnek a felvilágosodás szellemével szakító passzusában olvashatjuk. Condorcet olyan modern – csak a XIX. század szociális mozgalmaiban megfogalmazott – területeken akarta alkalmazni a valószínűségszámítás eredményeit, mint a nyugdíj- és balesetbiztosítás, az életjáradék vagy a betegségbiztosítás kalkulációja.

Az elméletellenesség, az „arisztokratikus akadémiák és az elitista egyetemek” elleni támadások a jakobinusok – mindenekelőtt Marat, de nyomában Robespierre is – a girondisták elleni ideológiai harcának egyik meghatározó formája volt, és a tudósok elleni támadásuk legalább olyan népszerűnek bizonyult, mint az ármaximumot követelő, a kereskedők elleni retorika. „Az elméletek haszontalansága elleni szónokias kirohanások még a legegyszerűbb kézművesség terén sem bizonyítottak soha egyebet, mint a frázispufogtatók tudatlanságát” (224.). Robespierre a bevezetőben idézett erényes kézművese az ő uralma idején megkaphatta a tudós társaságok és az egyetemek szétverésének erkölcsi elégtételét, míg a filozófus – az Enciklopédia szellemi örökségének megfelelően – arról a korról álmodott, melyben a tudományos elméleteken alapuló technikai találmányok olyannyira megkönnyítik a munkások munkáját, megrövidítik munkaidejüket, hogy életfogytiglan való tanulással – ez a terminus is a filozófustól származik – a szegény sans-culotte művelt polgárrá képezheti magát. Matematikai ismeretekre szert téve pl. átlátja az adótörvényeket, ellenőrizni tudja a költségvetést. Az akadémiák és az egyetemek a hatalom kiszolgálóiból annak kíméletlen kritikusaivá válnak: „Ki fogjuk fejteni, hogy milyen hatást gyakorolnak az emberi szellem fejlődésére a tudós társaságok, e sorompók, amelyeket még sokáig fogunk haszonnal a tudományos szélhámoskodás és az áltudományok útjába állítani” (230.).

Azonban a tudomány tekintélyellenes kétezer éves küzdelmének nem az autonóm akadémiák vagy egyetemek jelentik az igazi eredményét, hanem a kötelező közoktatás révén a társadalom többsége által elsajátított természettudományos ismeretek és ezek technikai alkalmazásának készsége: „Egészen eddig a korszakig a tudományok csupán néhány ember birtokát képezték, de most már igazi köztulajdonná lettek, közeledik az az idő, amikor alapelemeiket, irányító elveiket, módszereiket valóban mindenki ismerni fogja. Ipari alkalmazásuk, a helyes gondolkodásmódra gyakorolt befolyásuk ekkor válik majd igazán egyetemes hasznára az emberiségnek” (230.).

Arra persze sem Condorcet, sem egyetlen elkötelezett emberjogi gondolkodó nem tud választ adni, miként egyeztethető össze az emberi jogok univerzális érvényességének – ha nem is matematikai bizonyíthatóságának – posztulátuma azzal a ténnyel, hogy az egész világon, vagy akár csak egy országon belül többségben vannak azok, akik elutasítják a „szabadnak születtünk, mert egyenlően racionálisnak születtünk” tézisét.

A szerző további cikkei

KERESZTÉNYSÉG ÉS NEMZET
LXV. évfolyam, 22. szám, 2021. június 4.

FEHÉR MÁRTA
LXV. évfolyam, 1. szám, 2021. január 8.

A KÖZVETÍTÉSNÉLKÜLISÉG MÍTOSZA
LXIV. évfolyam, 40. szám, 2020. október 2.

Élet és Irodalom 2022